

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 789-806.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DOĞU CEPHESİ'NDE KAZAK ASKERLER

 10.53718/gttad.1216338

 MERVE BAĞCI ŞENGÜL*

ÖZ

22 Haziran 1941'de başlayan Barbarossa Harekâtı İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli kırılma noktalarından biridir. Bu harekât ile açılan Doğu Cephesi Sovyetler Birliği'nde "Büyük Vatan Savaşı" (Великая Отечественная война) olarak adlandırılmıştır. Savaşta her bir Sovyet vatandaşının öncelikli görevi Anavatanı kurtarmak, Alman işgalini durdurmak ve faşizm ideolojisinin yayılmasını engellemek için tüm gücüyle ülkeye hizmet etmektir. Alman işgali başlamadan önce gerçekleşen Sovyet-Fin Kış Savaşı'nda (Winter War) verilen ağır kayıplar neticesinde hava kuvvetlerinin yetersizliği ve ordu disiplininin olmayışı merkezi harekete geçirmiş ve önlemler almaya zorlamışsa da işgalin başlaması ile batı bölgesi nüfusu işgal nedeniyle ordu dışında kalmıştır. Sovyet yetkilileri değişen şartları göz önünde bulundurarak genel seferberlik ilan etmiş ve Slav olmayan vatandaşların zorunlu askerlik düzenindeki yerini gözden geçirmiştir. Kasım 1941'de Devlet Savunma Komitesi daha önce dağıtılmış olan milli birliklerin ordu içinde yeniden konumlandırılması yoluyla millî ve karma tümen ve tugaylar kurulması kararını almıştır. Böylece savaş sonuna kadar işgale uğramayacak olan bölgelerde yaşayan yüz binlerce Türkistan ve Kafkasyalı asker Kızıl Ordu'nun insan kaynağına katılmıştır.

Kazaklar Kırgız, Özbek ve Türkmen askerlerin de bulunduğu Türkistanlılar birliklerinde savaş şartlarına kolay uyum sağlayabilen fiziki yapıları ile dikkat çekmiştir. Bu özellikleri ile kara savaşının öncü piyade, topçu gibi sınıflarında yer almış, tüm Sovyetlerde başarıları anlatılan keskin nişancı kadın askerleriyle tanınmışlardır. Kızıl Ordu içerisinde yer almayan bazı Kazakların partizanlara katılarak bölgesel direnişlere destek verdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra savaşın ilk aylarında esir düşen askerler, kurulan harp esirleri komisyonunun çabası ile kamplardan çıkarılarak oluşturulan Türkistan Lejyonu içerisinde Almanlar safında da Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmışlardır. Savaşta binlerce Kazak hayatını kaybetmiş, binlercesi de kaybolmuştur ancak dönebilenler vatanlarında kahramanca karşılanmışlardır. Türkistan Lejyonu'na katılan ve sağ kalabilen askerler ne yazık ki vatanlarından ayrı kalarak sürgün hayatı yaşamışlardır.

Savaş sonrası döneminde Kazaklar ile ilgili yapılan çalışmalar Sovyet vatandaşı oluşturma amacı ile uyumlu olarak yürütülmüştür. Savaş döneminde üstün başarı gösteren ve madalya ile onurlandırılan Kazaklar propaganda amacıyla sözlü ve yazılı basında yer almış ancak milliyet vurgusu yapılmamıştır. Türkistan Lejyonu'nda yer alan askerler vatan hainliği ve ajanlık ile suçlanmış, yakalananların buldukları yerde infaz edileceği ya da sürgüne gönderilecekleri duyurulmuştur. Soğuk Savaş yıllarında bu politika sürdürülmüş, savaşın verdiği yıkım ve zarara değil tüm Sovyet halklarının beraber kazandığı zafere odaklanılarak ideolojiye zarar verebileceği düşünülen unsurlara izin verilmemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1939-1945 dönemi arşiv belgeleri gerek Rusya Federasyonu gerekse bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti tarafından araştırmacıların kullanımına sunulmuş ve savaş tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Döneme ait istatistik ve belgeler objektif bir şekilde yeniden değerlendirilmeye başlanmış, yazıya geçirilmeyen sözlü kültür eserleri Kazak Tarihi'ne kazandırılmış ve çeşitli dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. Çalışmamızda Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu'da ve Türkistan Lejyonu'nda savaşan Kazaklar, savaşa dair tutumları ve Kazakistan tarihindeki önemi arşiv belgeleri ve araştırma eserlerinin ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Büyük Vatan Savaşı, Kazakistan, Kazaklar, Doğu Cephesi, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkistan Lejyonu.

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: mervebagci87@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0178-0155.

KAZAKH SOLDIERS IN THE EASTERN FRONT

ABSTRACT

Operation Barbarossa -started on 22nd June 1941- was one of the most important breaking points of World War II. This operation opened up the Eastern Front and it has been named as “Great Patriotic War” by the Soviet Union. At war, the primary duty of every Soviet citizen is to serve the country with all its strength to save the Motherland, stop the German invasion and prevent the spread of fascism ideology. Heavy losses at the Soviet-Finnish War (Winter) before the German invasion prompted the Government to act on incompetence of the air force and lack of discipline, though the start of the invasion cut the west population out of the military. Soviet authorities declared general mobilization with the changing circumstances, and they reviewed the position of the non-Slavic citizens in the conscription. In November 1941, the State Defense Committee took the decision to establish national and mixed division and brigades by repositioning the previously disbanded national units within the army. Thus, hundreds of thousands of Turkestani and Caucasian soldiers living in areas far from invasion joined the human resources of the Red Army.

Kazakhs -who took part in the Turkestan units, including Kyrgyz, Uzbek, and Turkmen soldiers- drew attention with their physical characteristics that could easily adapt to war conditions. With these qualities, they took part in the vanguard infantry and artillery in land war, and their female snipers were recognized throughout all Soviets with their success. Some of the Kazakhs that didn't take part in the Red Army known to join partisans and support regional resistances. Besides, the soldiers captured in the first months of the war released from the camps by the efforts of the PoW (Prisoners of War) Commission and they fought in the Turkestan Legion formed by the Germans against Soviets. Thousands of Kazakhs lost their lives in the war, and thousands more were lost, but those who could return welcomed heroically in their homeland. Soldiers who joined Turkestan Legion and survived the war lived an exile life unfortunately, away from their homeland.

Studies on Kazakhs in the post-war era were carried out in accordance with the purpose of creating Soviet citizens. Kazakhs who showed great success during the war and honored with medals featured in oral and written media for propaganda, but nationality wasn't emphasized. Soldiers in Turkestan Legion were accused of treason and espionage, and it was announced that those caught would be executed at where they were found or would be exiled. This policy was carried on during Cold War, and factors that thought to harm the ideology wouldn't be allowed by focusing on the victory won by Soviet peoples together instead of destruction and damage caused by the war.

After the collapse of the Soviet Union, archive documents of the period between 1939 and 1945 were made available to researchers by Russian Federation and independent Republic of Kazakhstan, and a new page has been opened in history of the war. Statistics and documents of this period has started to be evaluated objectively, oral cultural works were brought in Kazakh history and started to be translated into other languages. In this study, the Kazakhs who fought on the Eastern front in the ranks of Red Army and Turkestan Legion, their attitude towards the war and their importance in Kazakh history will be analyzed in the light of archive documents and research works.

Keywords: World War II, Great Patriotic War, Kazakhstan, Kazakhs, Eastern Front, Kazakh Soviet Socialist Republic, Turkestan Legion.

GİRİŞ

Sovyet Devrimi'nin lideri Vladimir İlyiç Lenin'in isteği ile devrimde öncü bir rol üstlenmiş olan Joseph Stalin tarafından hazırlanan 1917 tarihli Ulus Meselesi Raporu'nda “Rusya'daki baskılanan her ulusa” kendi geleceklerini tayin edebilme hakkının tanınması ve Rus devletinin bir parçası olup olmamak konusunda görüşlerinin alınması talep edilmiş, ayrılma yolunu seçmeyen topluluklara Rus Devleti çatısı altında daha geniş bir özerkliğin sağlanması vurgulanmıştır. Transkafkasya, Türkistan ve Ukrayna gibi uzak bölgelerde ikamet edenlerin özerklik temelinde kendi kendilerini yönetme hakkına kavuşmaları gerektiği savunulmuştur. Bu bölgelerin sınırlarının iktisadi ve etnografik verilere dayandırılarak belirlenmesinin altı çizilerek ulusal azınlıklara eşit hakların ve gelişme hürriyetinin tanınacağı sözü verilmiştir.¹ Stalin'in Komünist Parti Genel Sekreteri olarak göreve başlamasının ardından başlatılan Rusçada “razmejevanie”, İngilizce literatürde de “national delimitation” diye bilinen millî sınırların çizilmesi adlı bu politik, toplumsal mühendislik örneği kabul edilen, bazı sınırların masada cetvelle çizildiği, millî sınırların çizilmesi ve milletlere ayırıştırma siyasetidir.² Bu siyaset 20. yüzyılın

¹ Francine Hirsch, *Ulusların İmparatorluğu Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, çev. Aybars Arda Kılıçer, Selenge, İstanbul 2022, s. 95.

² Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Sovyet Devrindeki Kazakistan'da Tarih Yazıcılığı: Mitler ve Gerçekler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s. 44.

başında önce Rus Çarlığı, ardından SSCB egemenliğinde yaşayan Kazaklarda büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Ayırıştırma siyasetinin, Politbüro tarafından genel olarak Türkistan'daki milliyetçi Bolşeviklere karşı yürütüldüğü düşünülse de son yıllarda ortaya çıkan arşiv belgeleri bu coğrafyada sınır çizme politikasının işleminde Moskova merkezli politikanın yanında bölgedeki yerli halktan çıkan Bolşevik işbirlikçilerin de katkısı olduğunu göstermektedir.³

Bu politikayı Türkistan halklarının birbirinden ayırıştırılması izlemiş ve bu amaçla dil alanında reformlar yapılmıştır. 7 Ağustos 1929 tarihinde SSCB Merkezi Yürütme Kurulu ve Halk Komiserliği Şurası yayınladığı bir genelge ile Sovyetler Birliği dâhilindeki tüm Türk halkları için resmi alfabenin Latin alfabesi olduğunu aldığı kararla kesinleştirmiştir.⁴ Ancak Sovyet hâkimiyetindeki Türk halklarının Latin alfabesine geçme sürecine denk gelen dönemde, 1 Kasım 1928'de o zamanki tek bağımsız Türk Cumhuriyeti olan Türkiye Cumhuriyeti de Latin alfabesini kabul eder. Hem Türkiye Cumhuriyetinin Latin alfabesini kabul etmesi hem de her Türk boyuna farklı olarak hazırlanan Latin alfabelerinin Türk boylarının anlaşma oranını yeterince azaltmamış olması sebebiyle olsa gerek, on bir yılın ardından bütün siyasî gücü elinde bulunduran Stalin, Türkçeyi devre dışı bırakan Kiril alfabesini hâkimiyeti altındaki Türklere dayatmıştır.⁵ Ona göre, toplum tarafından anlaşılan ve onun tüm üyeleri için ortak bir dil olmaksızın, o toplum üretim yapamaz, dağılır ve toplum olarak varlığını sürdürmez.⁶

1934 yılına kadar Rusça kelimeleri çeşitli dillere sokma girişiminde bulunulmamıştır ancak bilimsel kelime dağarcığının olmaması, bu diller için bariz bir engel haline gelmiş ve 30'ların sonunda özel terimleri de tek tipleştirmeye yönelik bilinçli bir çalışma başlatılmıştır.⁷ Ortak dilin bir ögesi olan ortak alfabe gayesi ile 1940 yılında Kazaklar Kiril alfabesine geçirilir. N.İ. İlimski'nin bilimsel çerçevesini çizdiği lehçelerin Kiril alfabesi ile yazı dili oluşturması, resmi dilin Rusça olma idealinin ilk adımı olmuştur. Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan halkların her birinin Kiril alfabesi ile oluşturulmuş dillerinde farklılıklara odaklanılmış, birbirleri ile bağlantı kurmaları zorlaştırılmıştır. 1936'da Kazak Otonom Cumhuriyeti ittifak cumhuriyeti statüsü alarak Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldığı Kazak toplumu başlıca idari ve iktisadi gelişmelerin etkisi ile bugün de yansımalarını gördüğümüz yapısal değişimler geçirmiştir. Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılına kadar toplumsal hayatın dönüm noktası olarak niteleyebileceğimiz tecrübeler edinilmiştir. Hızlı kolektifleştirmenin etkisi ile başlayan kıtlık ve açlık nedeni ile nüfus azalmış, Büyük Terör olarak adlandırılan dönemde Sovyet rejimini eleştiren aydınlar kursuna dizilmiştir.

Sovyetler Birliği ile Almanya arasında 23 Ağustos 1939'da yapılmış ve on yıl geçerli olacak olan Saldırmazlık Paktı'na rağmen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Joseph Stalin Avrupa'daki muhtemel savaş için hazırlıklara başlamıştır. 1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Birlik Yüksek Sovyet'i tarafından genel askerlik yasası (О Всеобщей Военской Обязанности) çıkarılmıştır. Buna göre anavatanın savunulması her Sovyet vatandaşının kutsal görevidir. Her erkek Sovyet vatandaşı milliyet, din, eğitim düzeyi fark etmeksizin SSCB Silahlı Kuvvetlerinde askerlik hizmetini yapmak zorundadır. Sovyetler Birliği Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiği Baltık topraklarını yeniden ele geçirebilmek amacıyla Estonya, Letonya ve Litvanya ile yardım anlaşmaları yapıp üsler kurmuştur. Sovyetler, sınır komşusu olan Finlandiya'ya Ladoga Gölü'nün kuzeyindeki geniş bir toprağın onlara bırakılması karşılığında Karelya kıstağını alma teklifini sunmuştur. Finlandiya'nın bu teklifi reddetmesi üzerine 30 Kasım 1939'da Sovyet-Fin Kış Savaşı (Winter War) başlamıştır. Bu savaş Sovyetler Birliği'nin zaferi ile sonuçlanmış ancak muhtemel bir Doğu Avrupa savaşı için yetersizliğini de ortaya çıkarmıştır. Gerek nitelikli asker eksikliği gerekse teçhizat eksikliği Sovyetleri muhtemel savaşa karşı önlem almaya zorlamıştır. Endüstrinin her alanında üretimin artması hedeflenmiş, silah fabrikalarında çalışma saatleri artırılmıştır. 1940-1941 yıllarında başta Belarus ve Leningrad'da bulunan ve korumasız olan silah fabrikaları olmak üzere birçok fabrika ve sanayi tesisi Ural bölgesine taşınmıştır. Birlik genelinde alınan tedbirler ve yapılan hazırlıkların yanında Cumhuriyetlerde de özel hazırlıklar yapılmıştır.

Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin savaşa katkıları çok yönlüdür. Kazak askerler savaşın ilk anlarından itibaren cephede etkin bir katılım göstermiş özellikle Leningrad Cephesi'nde, Moskova Savunması'nda ve Stalingrad Muharebesi'nde kahramanlıkları ile görünür olmuşlardır. İşgal altında kalan bölgelerden tahliye edilen sivil halk ve sanayi kuruluşlarının büyük bir çoğunluğu Kazakistan'a getirilmiştir. Tahliye edilen sanayi tesisleri burada yeniden işletilmiş, yeni açılan tesislerin de üretim sürecine dahil olmasıyla cephenin ihtiyacı olan ağır ve hafif sanayi ürünleri sağlanmıştır. Batı Kazakistan'da çıkarılan petrol rafinerilerde işlenerek boru hatları yoluyla

³ Kurmangaliyeva Ercilasun, *age*, s. 45.

⁴ Abdullah Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 2, 2014, s. 11.

⁵ Cemile Kınacı, "Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 1310.

⁶ J.V. Stalin, *Marksizm ve Dil*, çev. S. Nuhuğlu, Kor Kitap, İstanbul 2017, s. 27.

⁷ Rose Glicman, *Stalin's Concept Of The Problem Of National Minorities-Theory and Practice*, McGill University, Yüksek Lisans Tezi, Quebec 1958, s. 65.

cepheye ulaştırılmıştır. Üretilen cephanelikler inşa edilen yeni demiryolu hatları ile batıya sevk edilmiştir. Savaş sonrası dönemde bu tesisler üretimi sürdürmüş ve Sovyet ekonomisine katkısı devam etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'na katılmış olan Kazak askerler hakkında hazırlanan Kazakça, İngilizce, Rusça kaynaklar bulunmaktadır. Bu konu 2016 yılında Nesrin Sarıahmetoğlu ve İlyas Kemalioğlu'nun yayına hazırladığı "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası" adlı eserde "İkinci Dünya Savaşında Kazaklar ve Kazakistan" başlıklı makale ile Prof. Dr. Araylım Musagalıyeva tarafından ele alınmış ve Dr. Abdrasul İsakov tarafından tercüme edilmiştir. Çalışmamızla Doğu Cephesi'nde yer alan Kazak askerler arşiv belgeleri, Kazakça ve Rusça telif eserler, araştırma eserleri ve raporlar ile detaylandırılarak Türkçe olarak sunulması amaçlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde savaş öncesi dönemde Türkistanlı askerlerin Kızıl Ordu'daki yeri ve savaş hazırlıkları döneminde yapılan düzenlemeler ele alınacaktır. İkinci bölümde, Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu ve Türkistan Lejyonu içerisinde Alman Ordusu adına savaşan askerler ve buldukları cephele detaylandırılacaktır. Son bölümde ise savaş döneminde edinilen tecrübelerin Kazak tarihindeki yeri bilhassa Kazak dilindeki kaynaklar ile değerlendirilecektir.

1. İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Kazak Askerler

Türkistan Cumhuriyetlerinde kurulmuş olan millî birlikler vasıtası ile Kazakların ve diğer milliyetlerin Sovyet aidiyet duygusunu pekiştirdiği resmi raporlara yansımıştır.⁸ Aynı raporda bu birliklerdeki askerlerin eğitilmesi için okullar açılmasının da gerekliliğinden bahsedilmektedir. Haziran 1924'te General Mihail Vasilyeviç Frunze'nin direktifi ile millî azınlıklardan subay yetiştirmek için mevcut olan 6 okulun artırılması öngörülmüştür. Kasım 1924'te subayların yetiştirilmesi için açılan okulların sayısı özellikle Sovyet kökenli olmayan vatandaşlar için olmak üzere 13'e çıkmıştır.⁹ 1924-1925 yıllarında Sovyet askeri okullarındaki Orta Asyalı subay adaylarının yüzde ellisinin Rusça okuma yazma bilmediği, bu sorunun çözümü için millî harp okullarında verilen eğitimden faydalandığı belirtilmektedir.¹⁰ 1936 Anayasası ile Cumhuriyetlerin millî birliklere sahip olma hakkı kaldırılmıştır. 7 Mart 1938'de Merkez Komite kısa bir emir ile millî birliklerin resmi olarak sonlandırıldığını açıklamıştır. Düzenleme ile birlikler ve millî askeri okullar düzenli oluşumlara dönüştürülmüş, tüm Sovyet vatandaşları karışık olarak bu oluşuma hizmet etmeye başlamıştır.¹¹

1 Eylül 1939'da Almanların Polonya'yı işgali ardından, 23 Ağustos 1939'da imzalanan Molotov-Ribbentrop Paketi gizli protokolü uyarınca 17 Eylül 1939'da Kızıl Ordu birlikleri Polonya sınırını geçmiş Kasım ayında Belarus ve Ukrayna'yı SSCB'ye dahil etmiştir. 29 Kasım 1939'da Finlandiya'ya saldırmış ve 105 gün sonunda Sovyetler lehine sonuçlanmıştır. Almanların 22 Haziran 1941'de saldırmazlık anlaşmasını ihlali ve Barbarossa Harekâtını uygulamaya koymasının ardından Büyük Vatan Savaşı başlamıştır. Almanlarla yapılan muharebelerin tehlikeli bir hal alması üzerine askeri gücün artırılması için aynı yılın Kasım ayında Devlet Savunma Komitesi millî birliklerin yeniden kurulma kararını açıklamıştır. Savaşın başında millî birlikler kendi komutanlarının emri altında düşmana karşı çeşitli cephelerde savaşmışlar ancak birkaç ay sonra Stalin "Bir devlet, bir ordu, bir lisan (Rusça), bir komutanlık" diye emir vermiş ve millî birlikler diğer milletlerle karıştırılmıştır.¹²

8 Aralık 1941 tarihinde Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Kasım 1941 tarihli "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Askeri Birliklerinin Kurulması Hakkında Kararının Uygulanmasına Dair" kararı çıkmış, bu belgede ulusal askeri birliklerin oluşturulduğu, ülke halkının yükselen millî duygulardan ötürü bunu olumlu karşıladığı, gönüllü olarak birliğe katılmak isteyenlerin çok olduğu belirtilmiştir.¹³ 105. Süvari Tümeni, 100. Bağımsız Piyade Tugayı, 101. Bağımsız Piyade Tugayı ve 106. Süvari Tümeni bu kapsamda kurulmuştur. Karara göre Kazak SSC Halk Sağlık Komiserliği ulusal birimlerin sevk ve oluşum yerlerinde tıbbi hizmet verecektir. Kazakistan Komünist Partisi bölge komiteleri, parti tarafından oluşturulan ulusal birimlere çağrılanların en az %34 ila 40'ının Komsomol üyesi olmasını sağlayacaktır.¹⁴

Sovyetler Birliği savaş yıllarında 29,5 milyona yakın kişiyi seferber etmiştir. Savaşa katılanların sayısı orduda daha önce bulunan kişilerle beraber 34,5 milyon kişiyi bulmuştur. Her ay ortalama 600 bine yakın insanın

⁸ "Otchet Narkomvoenmora IV Vsesoyuznomu S"vezdu Sovetov 26 Aprelya 1927", http://militera.lib.ru/science/voroshilov_ke/05.html, Erişim Tarihi: 7.12.2019.

⁹ S. L. Curran, D. Ponomareff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Force, An Historical Overview*, Rand Corporation Reports, California 1982, s. 22.

¹⁰ Nâdir Devlet, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 1986, s. 819.

¹¹ S. L. Curran, D. Ponomareff, *age*, s. 24.

¹² Hüseyin İkrâm Han, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Anıları*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999, s. 57.

¹³ Araylım Musagalıyeva, (çev. Abdrasul İsakov), "II. Dünya Savaşı'nda Kazaklar ve Kazakistan", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, TDBB Yayınları, İstanbul 2016, s. 147.

¹⁴ Almas Dzhunisbayev, Kaydar Aldazhumanov, Sabit Shildebay, "Kavaleriyskiye Soyedmeniya Kazakhstana v Gody Voyny (1941-45): Po Materialam 81-Y, 96-Y I 105-Y Kavaleriyskikh Diviziy", *Scientific E-Journal «Edu.E-History.Kz»*, № 4 (24), 2020, s. 1.

cepheye katıldığı kaydedilmiştir.¹⁵ 1941 yılının sonunda 400'den fazla yeni tümen oluşturulmuştur. Ancak sadece Kazakistan'da 1941-1942 yıllarında 239.335 piyade ve 40 bin kadar değişik sınıflardan asker eğitimden geçirilmiştir. Kazakistan'da kurulan 310. Piyade Tümeni'ndeki askerlerin yüzde 40'ını Kazaklar, yüzde 30'unu Ruslar, yüzde 25'ini ise Ukraynalılar oluştururken 196. Piyade Tümeni'nin %80'i Kazaktı.¹⁶

2. Doğu Cephesi'nde Kazak Askerler

Savaşın ikinci yılında Doğu Avrupa ve Kafkasya'nın bazı bölgeleri işgal edilmiştir. Bu dönemde Türkistan ordunun ihtiyacını destekleyecek insan kaynağına sahipti. 1 Ekim 1942'de Orta Asya Askeri Bölgesi'ne bağlı 378.600'i Özbek olmak üzere 841.400 asker savaşa hazır bulunuyordu. Bunların %45'i Tacik, %13'ü Kazak (92.500 kişi), %11'i Türkmen, %6,5'i Kırgız idi.¹⁷ Kızıl Ordu'daki Kazak ve Kırgızların oranı askere alınan Slav kökenli askerlere oranla düşük olmuştur. Kazakların askere alınma oranı düşük olarak nitelendirilse de askeri eğitim, sanayi, ulaşım alanlarında cephe gerisindeki faaliyetlere katılımları ile savaşa dâhil oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Askerî kaynaklar askerlerin milliyetlerine göre dallara ayrılmıştır. Muharebe birliklerinin %80'i Slav milletlerden oluşmuştur. Cephe gerisi hizmetlerinde ise %70-90 Türkistan ve Kafkasyalılar yer almıştır.¹⁸ Bunun en önemli sebebi Çarlık döneminden itibaren Türkistanlıların isyankâr ve itaatsiz olarak tanınması ve diğer milletler ile uyum içerisinde savaşamayacakları düşüncesidir. Milliyetçi ve ayrılıkçı fikirleri yayabilecekleri düşüncesi Sovyetler Birliği yönetimini Kızıl Ordu'da tedbirler almaya zorlamıştır. Askere alma sürecinde adaylar NKVD memurları tarafından araştırılmış, siyasi tutumları ve Anti-Sovyet kişilerle olan bağlantılarının tespiti için polis kayıtları incelenmiştir. Askeri komiserler *Kulak* ya da *Biy* gibi "düşman" sınıflara mensup ya da devrim karşıtı suçlardan hüküm giymiş kişilerin cephede görev yapmasını yasaklamıştır.¹⁹ Türkistanlı askerler de Slav olmayan diğer askerler gibi kendi yaşadıkları bölgelerden uzak bölgelerde savaşa gönderilmiştir. Böylece askerlerin herhangi bir kriz ortamında yerel halktan yana olması engellenmiş ve resmi makamların otoritesi artmıştır. Bazı inşaat taburlarının yerleşimi bu düzenlemenin dışında kalmıştır.²⁰

Kazak askerleri ilk olarak Sovyetlerin Baltıklardaki önemli hedeflerinden biri olan Finlandiya'ya 30 Kasım 1939'da başladığı ve 12 Mart 1940'ta barış antlaşması ile biten Sovyet-Fin Savaşı'nda görmekteyiz. Bu savaşlarda Dementiev'in 1919'da Kustanay'da kurulan 219. Piyade Alayı ve aynı yıl Ural bölgesinde kurulan 78. Piyade Alayı yer almıştır. Savaşın genişleme ihtimaline karşı 78. ve 219. Piyade Alayları Sovyetler Birliği'nin batı sınırının güçlendirilmesinde yer almıştır. Haziran 1940'ta 78. Piyade Alayı Beserabya'ya 219. Piyade Alayı Estonya'ya girmiştir.²¹

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paketi'nin bozulması ile 1941 yaz ve sonbahar savaşlarında Kazaklar savaşın ilk dakikalarında Brest Kalesi ve Liepaja'yı savunan ve Przemysl ve Tulcha yakınlarında karşı saldırıya geçenler arasında olmuşlardır.²² Sovyet askerlerinin ve subaylarının cesaret ve kararlılığına rağmen savaşın ilk günleri trajik kayıplarla sonuçlanmıştır. Daha önce Sovyet-Fin Savaşı'nda yer almış olan 219. Piyade Alayı savaşın ilk günlerinde Litvanya'nın güneyinde düşman piyade saldırılarına da karşılık vermiştir.

Leningrad için tehlike yaklaşmakta iken Wehrmacht güneyden Ukrayna SSC'nin başkenti Kiev çevresindeki Kızıl Ordu birliklerini kuşatmaya başlamıştır. Kuşatılan Sovyet kuvvetlerinin Kızıl Ordu'nun güneybatı birliklerinin neredeyse tamamı olduğu belirtilmektedir. Şehrin savunmasına askerlerin yanı sıra şehir halkının da katılmasına rağmen 19 Eylül'de Kiev düşmüştür. Kiev savunmasının devam ettiği günlerde Alman kuvvetlerinin Leningrad'a ilerleyişi devam etmiştir. Luftwaffe, Leningrad'ın kaynaklarını devre dışı bırakmak amacıyla elektrik santralleri, gıda depolama alanları gibi şehrin ana ihtiyaçlarının sağlandığı alanları bombalamıştır. Soğuk Rus kışına birkaç hafta kala Leningrad'ın dışarı ile olan tüm irtibatı kesilmiş ve savaş şartları oldukça güçleşmiştir. Akmola'da Zemirovski'nin komutanlığında²³ kurulmuş olan ve 14 Kazak subayın bulunduğu 310. Avcı (piyade) Tümeni 5 Eylül-21 Aralık 1941 tarihleri arasında Leningrad cephesinde savaşmış, 22 Aralık'ta Volhovsk'ta savaşan 4. Orduya katılmıştır. Bu tümen, bir aydan kısa bir süre içerisinde askerî hazırlığı üst düzeyde olan Alman tümeni karşısında yaralanan, kaybolan ve ölenler dâhil 5.408 askerini kaybetmiştir.²⁴ Leningrad kuşatması devam ederken Almanlar Moskova'ya doğru ilerlemekteydi. Moskova üzerine başlattıkları Tayfun Harekâtı kış şartlarına

¹⁵ *Velikaya Otechestvennaya Voyna, Yubileynyy Statisticheskiy Sbornik*, Rosstat, Moskva 2020, s. 78.

¹⁶ Devlet, agm, s. 819.

¹⁷ Alexey Yu Bezugolny, "The Ethnic Aspect in Red Army Recruitment During the Great Patriotic War: a Historical and Statistical Review." *RUDN Journal of Russian History* 19, No. 2, May 2020, s. 30.

¹⁸ Alexander Alexiev ve S. Enders Wimbush, *The Ethnic Factor in The Soviet Armed Forces Historical Experience, Current Practices and Implications for the Future- An Executive Summary*, Rand Corporations, Santa Monica 1983, s. 8.

¹⁹ Roberto Jose Carmack, "A Fortress of The Soviet Home Front" *Mobilization and Ethnicity in Kazakhstan During World War II*, University of Wisconsin-Madison Doctoral Dissertation, Wisconsin 2015, s. 42.

²⁰ Alexander Alexiev ve S. Enders Wimbush, a.g.m, s. 7.

²¹ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

²² *Istoricheskiy Opyt Zashchity Otechestva. Voyennaya İstoriya Kazakhstana: Uchebnoye Posobiye*, Sostaviteli P.S. Belan, T.B. Balakayev. Borkı, Almaty 1999, s. 235.

²³ KR PA (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi), 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

²⁴ Musagalıyeva, agm, s. 146.

hazırlıklı olmayan Almanları zorlamıştır. Sovyetler bu durumu kendi lehine çevirmiş ve General Jukov'un planı ile bu harekât durdurulmuştur. Türkistanlı askerler savaş meydanlarındaki başarılarını Moskova Savunması'nda göstermeye başlamışlardır.

Moskova'da 312. Piyade Tümeni, 316. Piyade Tümeni, 238. Piyade Tümeni ve 387. Piyade Tümeni'ni görmektediriz. Bunlardan ilki Temmuz-Ağustos 1941'de Aktöbe'de Albay A.F. Naumov komutasında kurulan 312. Piyade Tümeni'dir. Bu tümen savaşın başında Moskova'ya yaklaşık 120 kilometre uzaklıkta bulunan Maloyaroslavets müstahkem bölgesinden savaşa katılmıştır. Moskova bölgesi sakinleri ve mühendisler tarafından yapılan tahkimatın yanı sıra beş topçu alayı ve üç katyuşa tümeninin desteği ile 10 Ekim'den 18 Ekim'e kadar düşman saldırısına karşı pozisyonunu korumuştur. Burada büyük kayıplar verilmiştir. İzleyen hafta Naumov'un askerlerinin bir kısmı Nara Nehri yakınlarına çekilerek Chernishnya ve Ilyino çevresinde yeni bir savunma hattı oluşturmuş²⁵ ve bu hatta düşmanı durdurmuştur. Burada 312., 17. ve 53. Tümenlerden kalan askerler Naumov'un komutasında birleştirilmiştir. General Jukov 312. Tümen'in Maloyaroslavets'te kahramanca savaştığını yazmıştır.²⁶

Moskova Savaşı'nın hakkında en çok araştırma yapılmış askerî oluşumu savaşta hayatını kaybetmiş 28 isimli askeri ile bilinen Panfilov'un 316. Piyade Tümeni'dir. Tümen 13-17 Temmuz 1941'de Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak Almatı'da kurulmuştur. Kuzey-Batı Cephesi 52. Ordusuna katılmış ve 17 Ağustos 1941'de Almatı'dan ayrılarak ilk görev yeri olacak olan Leningrad Bölgesi'ne 27 Ağustos 1941'de ulaşmıştır.²⁷ Panfilov komutasındaki tümen 14 Kasım 1941'de Volokolamsk müstahkem alanında savaşa girmiştir. Birlikleri iki hafta boyunca ana ve ara mevzilerde iki, bazen üç düşman tümenine karşı savunma yapmıştır.²⁸ 1073., 1075., 1077. Piyade Alayları ve destek birimlerinden oluşan tümen Moskova yakınlarında Alman işgalcilere karşı verdiği üstün ve örnek mücadeleden dolayı Halk Savunma Komiserliği tarafından 17 Kasım 1941'de 8. Muhafız Piyade Tümeni olarak yeniden adlandırılmıştır. 16 Mart 1942'de Lenin Nişanı'na, 17 Kasım 1942'de Yüksek Sovyet Kararnamesi ile Kızıl Bayrak Nişanı'na layık görülmüştür.²⁹ Tümen savaşın ilerleyen safhalarında Kalinin bölgesini, Ludza, Rezekne, Viljane, Barkava, Ogre, Madona şehirlerini, Letonya SSC'nin başkenti Riga, Auce ve binlerce yerleşim yerini de Alman işgalinden kurtarmıştır.³⁰

8. Muhafız Piyade Tümeni ve onun kahramanlıkları yalnızca savaş esnasında değil, zaferin pekiştirilmesi amacıyla da bir araç olarak kullanılmıştır. Tümenin başarılarının dördüncü yılına ithafen Kazak SSC yönetici ve tüm işçilerine hitaben yazdığı 12 Temmuz 1945 tarihli mektubu bu açıdan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Mektupta tümenin Almatı'da kuruluşundan itibaren katıldığı harekâtlardan ve aldıkları başarılarından övgü ile söz edilir. Tümenin 17.769 mensubu nişan ve madalyalarla ödüllendirilirken 32 kahramanı anavatan için canını vermiştir. Mektuba göre, Sovyetler Birliği'nin savaşı kazanması Sovyet örgütlenme sisteminin bir başarısıdır. Cephe ve cephe gerisinde verilen topyekûn mücadele halkların kopmaz dostluğunu kurmuştur. Avrupa'da savaş bittiğine ve barışçıl kalkınma dönemi başladığına göre tüm güç ve düşünceler Sovyet vatanının kuvvetini askerî, ekonomik ve kültürel alanlarda daha da artırmaya adanmalıdır.³¹

Kızıl Ordu'nun başarılı bir subayı, ülkesine sadık bir komünist olan Baurjan Momışulı bu tümene bağlı olarak 1073. Alayın komutanlığını yapmıştır. Alay, Moskova yolunda Volokolamsk yönünde düşmanın büyük bir yenilgiye uğratılmasında ve başkentin savunulmasında önemli bir rol oynamıştır. 1942 yılında Kalinin Cephesi'nde kış aylarının zorlu koşullarında alay düşmana karşı taarruzda bulunmuştur. Yürütülen taarruz savaşı sonunda binlerce Alman askerini ve subayını öldürmüş, birçok tank ve savaş aracını imha etmiş, onlarca yerleşim yerini düşmandan temizlemiştir. 316. Piyade Tümeni'nin 8. Muhafız Tümeni'ne dönüşmesinde Momışulı'nın 1073. Alayının askeri başarısının yadsınamaz bir payı bulunmaktadır.³² Gazeteci ve yazar Malik Gabdullin Moskova savunması esnasında 8. Muhafız Piyade Tümeni'nin 1075. Piyade Alayı siyasi komiseri olarak görev yapmıştır. Gabdullin, savaş görevlerinin yanı sıra cepheye yayımlanan Kazakça gazete, broşür ve dergilerin hazırlanma kurulunda yer almıştır. 1944-1946 yılları arasında 1. Baltık Cephesinde propaganda çalışmaları bölümü başkanı olarak çalışmıştır. Belarus SSC, Baltık ve Doğu Prusya bölgelerinin kurtuluşu için yapılan muharebelerde yer almıştır. Faaliyette olan birliklerde bulunmuş, özellikle Rus olmayan askerler arasındaki propaganda faaliyetlerine katılmış ve onları askeri görevlerini yerine getirmeleri için hareketlendirmiştir.³³

²⁵ P. S. Belan, T.B. Balakayev, *age*, s. 240.

²⁶ A. Tasbulatov, K.Amanzholov, *Voyennaya İstoriya Kazakhstana Ocherki*, Rauan, Almaty 1998, s. 112.

²⁷ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

²⁸ P. S. Belan, T.B. Balakayev, *age*, s. 239.

²⁹ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

³⁰ *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 2, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967, s. 314.

³¹ *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 2, *age*, s. 314.

³² *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 1, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967, s. 193.

³³ "Mengilik El Alptarı. Malik Gabdullin" Biblioteka Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan-Yelbasy, <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/mngilik-el-alyptary-malik-gabdullin>, Erişim tarihi: 22.06.2022.

Krasnaya Presnya Piyade Tümeni'nde Moskova Savunması'na katılan ve Vyazma için savaş muhabiri olarak çalışan Aleksandr Alfredoviç Bek, 1943-1944 yıllarında "Moskova Önlerinde" adlı ünlü romanını yazmıştır. Kızıl Ordu'nun Nazilere olan savaşını ve Moskova Savunması'nın ilk aşamalarını anlatan eser 316. Piyade Tümeni alay komutanlarından Baurjan Momişuli'nin anlatımı ile şöyle başlar: "Panfilovlular ilk savaşa korkusuzca gittiler." Eserde Volokolamsk muharebeleri esnasında Panfilov ve Momişuli'nin konuşmalarının yanı sıra başta tümen ve alayın çoğunluğunu oluşturan Kazakların muharebeye bakış açısı, ikilemleri ve yaşadığı zorluklar anlatılır. ³⁴ Bugün Almatı şehrinde yer alan 28 Panfilov Muhafızları Parkı Kazakların İkinci Dünya Savaşı'ndaki varoluşlarının önemli bir temsili olarak görülmektedir. Bu parkta Moskova Savaşı'na katılan askerlerin tamamının temsil edildiği Zafer Anıtı ve sönmez ateşin yanı sıra Baurjan Momişuli, İvan Panfilov, devrimci Tokaş Bokin ve Sovyet-Afgan Savaşına katılan Kazakların adlarının yer aldığı Afgan Asker büstü de bulunmaktadır.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Dairesi eski başkanı Paul Karel savaş yıllarını anlattığı "Doğu Cephesi" adlı kitabında Moskova yakınlarında Wehrmacht'ın yenilmesinde Uzak Doğu'dan Moskova'ya aktarılan diğer askerî birliklerden savaşçı ruhları ile ayrılan Moğol ve Sibirya tümenlerinin cesurca savaşmasının büyük rolü olduğunu belirtir. Bu askerlerin Orta Asya'dan gelen tümenler, özellikle Baurjan Momişuli'nin savaştığı Panfilov'un 316. Tümeni ve Aktöbe'de kurulan 312. Tümen olduğu anlaşılmaktadır. Paul Karel 1944 savaşlarını anlatırken Moğollar yerine Türkmenler adını kullanmıştır. ³⁵

Kazakların Moskova'nın savunulmasında çevre bölgelerdeki mücadeleleri görmezden gelinmemelidir. Moskova'nın güneyinde bulunan Tula'nın savunulmasında Semipalatinsk'te kurulmuş ve Albay G.P. Koratkov'un komutanlığındaki 238. Piyade Tümeni ³⁶ aktif rol oynamıştır. 18-19 Ekim'de Egnyshevka'dan Aleksina'ya ve güneyde Shchukino'ya kadar Oka Nehri kıyısında başarılı bir savunma yapmış ve düşmanı Serpukhov'dan saldırmaya zorlamıştır. Destek birliklerinin de ulaşması ile Serpukhov alınmıştır. ³⁷ Voronino yakınlarındaki muharebede 1916 savaşı kahramanlarından Amangeldi İmanov'un oğlu Ramazan Amangeldi ölmüştür. ³⁸ Tümenin siyasi bölüm başkanı, Ramazan Amangeldi'nin kahramanlığını "Son nefesine kadar Almanlarla kahramanca canı pahasına savaştı, öldü ama etrafında on üç düşman cesedi yatıyordu." cümlesiyle özetlemiştir. ³⁹

387. Piyade Tümeni ⁴⁰ Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak Ağustos 1941'de Albay M. Suşenko komutasında Kuzey Kazakistan, Kustanay vb. illerden gelen askerlerle Akmola'da kurulmuştur. 11.500 askerden oluşan bu tümen ilk olarak Moskova'daki muharebelere katılarak savaşa dâhil olmuştur. ⁴¹ 7 Kasım'da Akmola'dan batıya yola çıkan tümen M.M. Popov'un 61. Ordusuna dâhil olmuş ve 5 Ocak 1942'de Khlomovo-Butyrka istasyonları bölgesinde aktif savunmaya katılmıştır. Haziran 1942'de Vesnin bölgesi kahramanca savunulmuş ve 66 cesur asker kahramanca hayatını kaybetmişse de düşmanın 500 askerini de öldürmüştür. Komutanın emri ile 387. Tümen yerini 360. Tümen'e bırakmıştır. ⁴² Bu tümen Stalingrad Muharebesi'nde ve Kırım saldırı operasyonunda Sivastopol önünde Perekop'ta Almanlara karşı da savaşmıştır.

1941 Ağustos-Kasım döneminde Albay D. A. Kovalenko komutanlığında Almatı'da kurulan 391. Piyade Tümeni'ni savaşa katılan diğer tümenlerden ayıran en önemli özelliği tümeni oluşturanların birçoğunun Almatı Piyade Okulu mezunu olmasıdır. Bu tümen Moskova savunmasının yanı sıra Polonya, Kalinin, Çekoslovakya ve Letonya'da Albay Timoşenko komutanlığında taarruzda bulunmuştur. Letonya savaşında Rezhitsa şehrini Almanlardan temizlemeleri nedeni ile Rezhitskaya Nişanı ile ödüllendirilmişlerdir. Tümen askerleri ve yetkililerinin Cumhuriyet hükümetine ve parti liderlerine 4 Eylül 1944'te gönderdiği mektupta tümenin savaşa katılımından itibaren faaliyetleri anlatılmıştır. Mektuba göre 13 Şubat 1942'den itibaren binlerce Alman asker ve subayı öldürülmüştür. Çeşitli kalibrelerde 284 silah, 21 tank, 16 uçak, 59 mühimmat deposu, 54 otomobil, 1535 makineli tüfek, 445 havan yok edilmiştir. 28 silah, 5 tank, 15 havan, 18 depo, 198 makineli tüfek ele geçirilmiş, 800'den fazla yerleşim yeri kurtarılmıştır. ⁴³

Tayfun Harekâtı esnasında Merkez cephesinde ise İkinci Dünya Savaşı'nın en kanlı muharebesi olarak adlandırılan Rjev Muharebeleri gerçekleşmekteydi. 8 Ocak 1942-31 Mart 1943 tarihleri arasında devam eden çatışmalarda ulusal birlikler kapsamında kurulmuş olan Kazak 100. ve 101. Ulusal Piyade Tugayları etkin bir rol üstlenmişlerdir. Shevchov komutasında Almatı'da Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak 20 Aralık 1941'de kurulmuş olan 100. Ulusal Piyade Tugayı ⁴⁴ Almatı'dan 2386, Güney Kazakistan'dan 456, Pavlodar'dan 28, Doğu Kazakistan'dan 335, Semipalatinsk'ten 503, Jambıl'dan 397 ve Kuzey Kazakistan'dan 32 olmak üzere 4137

³⁴ Alexandr A. Bek, *Moskova Önlerinde Volokolamsk Şosesi*, çev. Naime Yılmaer, Yordam Edebiyat, İstanbul 2018.

³⁵ Kazbek Beysebaev, *Er Esimi – El Esinde. Mı Ponnim, Mı Gordimsya*, TOO Qaynar Baspası, Almatı 2015, s. 10.

³⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi KP İA. 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

³⁷ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 240.

³⁸ Kazbek Beysebaev, *age*, s. 89.

³⁹ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 240.

⁴⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁴¹ Musagaliyeva, *agm*, s. 146.

⁴² A. Tasbulatov, K.Amanzholov, *age*, s. 113.

⁴³ Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voiny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 2, *age*, s. 400

⁴⁴ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

askerden oluşuyordu.⁴⁵ Tugayın %86'sı Kazaklardan, %11'i Ruslardan, %3'ü Ukraynalı, Belaruslu ve diğer milletlendendi. Bu tugaydan savaşta başarı ve cesaret gösteren 215 kişi nişan ve madalya ile ödüllendirilmiştir.⁴⁶ Tugayın cepheden Kazak halkına yazdığı mektup 18 Şubat 1943'te *Kazakhstanskaya Pravda* gazetesinde yayınlandı. Mektupta cephede askerlerin eşsiz bir cesaret ve kahramanlık örneği gösterdiği belirtilirken düşman siperlerine giren ve birliğin ilerlemesinin önünü açan çavuş Burusev Karabek'ten, düşman mevzilerine yapılan birden çok saldırıyı yöneten Tashibayev Şakir'den, 45 Naziyi öldüren Mataev Zamanbek'ten, yaralanmalarına rağmen cepheyi terk etmeyen komutanlar Tasanbayev Egemkul, Sarapın Nikolay, Aubakirov Jumadil, Bilyalov Adil'den, cesaretleri ve kahramanlıkları ile tüm askerler için örnek olan subaylar Ashkeev Rahimjan, Koshekov Khazhim, Aldzhanov Khadzhan, Andrey Ivanovich Ryzhkov, Eskendirov Salim'den övgü ile söz edilmektedir. Bunun yanı sıra cephede düşmanı yenmek için mücadele veren asker, subay ve siyasi görevlilerin Kazakistan'ın işçi ve kolektif çiftlik işçilerinin cephe gerisindeki çalışmalarını yorulmadan takip ettiği ve verdikleri emek için onlara hayranlık duydukları yazılmaktadır.⁴⁷ Güney Ural Askeri Bölgesine bağlı olarak kurulan 101. Ulusal Piyade Tugayı da işgal hattında direnç göstermiş, bu başarılarından ötürü ödüllendirilmiştir.

Bu tugaylar 1942 yılının Ekim-Aralık ayları arasında Rjev'de ağır can kayıpları vererek savaşmışlar, askerlerin %85 ila 90'ı ölmesine rağmen korudukları menzilleri terk etmemişlerdir. 10.000 askerden savaş sonunda geriye 1000 kişiyi geçmeyen sağ ve yaralı kalmıştır.⁴⁸ Hayatını kaybeden askerler arasında Batı Kazakistan'dan (Ural) keskin nişancı Maşuk Mametova da bulunmaktadır. Mametova 1943 yılı sonbaharında Nevel şehrinin savunmasında cesurca savaşmış ve 1 Mart 1944'te SSCB Yüksek Sovyeti tarafından Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı verilen ilk Kazak kadını olmuştur.

Ekim 1941'de Wehrmacht tarafından işgal edilen Harkov'un kurtarılması için Mayıs 1942'de Alman 6. Ordusuna karşı taarruz başlatılmış ancak Luftwaffe saldırıları nedeni ile ağır asker kayıpları verilmiştir. Bu savaşta Almatı 38. Piyade Tümeni yer almıştır. Birliklerin yenilgisi kesinleşince tümen 28. Ordunun geri çekilmesini sağlamıştır. Podseretniy Sovhozu, Rovenki, Urazovo yakınlarında ve Belgorod bölgesinde kararlı saldırılarda bulunmuş, bölgeyi iki kez kuşatmıştır. 13 Haziran 1942'de tümen komutanı Doienko'nun ölümcül bir yara alması nedeniyle komutayı Kazak Komsomol üyesi Albay G.B. Safiullin devralmıştır. 1942 Temmuz ayı sonunda tümen Stalingrad'a ulaşmıştır.⁴⁹ 38. Piyade Tümeni'nin yanı sıra bu muharebeye Kazak 106. Süvari Tümeni de katılmış ve çok azı sağ kurtulmuştur. %90'ı Kazaklardan oluşan tümen 1942 yılında Akmola'da Kustanay, Karaganda, Doğu Kazakistan, Kuzey Kazakistan, Akmola ve Pavlodar illerinden gelen askerlerle kurulmuştur.⁵⁰

Stalingrad Muharebesi ile savaş Sovyetler Birliği lehine dönmüştür. 30 Ağustos 1942'de başlayan Alman kuşatması, 31 Ocak 1943'te General Paulus'un Sovyet askerlerine teslim olması ile sona ermiştir. General Jukov'un Alman birliklerine saldırmak için yarma bölgelerini seçmedeki ustalığı savaşın gidişatını etkileyen önemli bir nokta olmuştur. Jukov düşman mevzilerinde moral bakımından en zayıf noktaları seçmiştir. Bunun yanında saldırı bölgelerinde inisiyatif ve öngörülen başarı şansını yitiren birlikler vakit geçirmeden alternatif taarruz bölgelerine geçirmiştir. Emrettiği taarruza düşman umduğundan daha büyük bir güçle karşı koyuyor ve püskürtüyorsa genel sonuca gidecek farklı taarruzlar düzenlemiş, etkisini kaybeden karşı taarruzları eski hedeflerine yeniden ulaştırmıştır.⁵¹ Düşmanın mağlubiyetinde Almatı'da kurulmuş olan ⁵² Stalingrad savaşı sonrası 72. Muhafız Piyade Tümeni olarak adlandırılan Albay A.I. Losev'in 29. Piyade Tümeni, 73. Muhafız Piyade Tümeni olarak adlandırılan Albay G.B. Safiullin'in 38. Piyade Tümeni, Albay V.G. Baumschein komutasındaki Jambıl 81. Süvari Tümeni, Moskova savunmasında da bulunan 387. Piyade Tümeni ve daha sonra 118. Piyade Tümeni olarak adlandırılacak olan Ural'da kurulan 152. Piyade Tugayı yer almıştır.

29. ve 38. Piyade Tümenleri Elhi köyü yakınlarında düşman savunmasına girmiş ardından güneybatı birliklerine dahil olmuştur. Ardından düşmanı Tsybenko, Voropono, Sadovaya ve Stalingrad içerisinden Paulus'un karargâhına kadar çıkarmışlardır. Bu iki tümen 10 Ocak'tan 31 Ocak'a kadar 17.000 işgalciyi ele geçirmiştir.⁵³ Bu başarıları nedeniyle tümenlere "Muhafız" unvanı verilmiş ve 72. ve 73. Muhafız Tümeni adını almışlardır.

Kazak 81. Süvari Tümeni Eylül 1941'de Jambıl'da kurulmuştur. Tümen at, üniforma, silah ve teçhizat eksikliklerinin tamamlanmasının ardından Stalingrad Muharebesine katılmak için 20 Eylül 1942'de yola çıkmıştır. 9 Kasım 1942'de cephede 51. Ordunun 4. Kolordusuna aktarılmıştır. 3 Aralık'ta kolordu komutanlığı tümene ikinci kez Kotelnikovo istasyonunu işgal etmesini emretmiş, aynı gün tümen Pokhlebin köyünü düşmandan kurtarmasına rağmen güçlü bir darbe almıştır. Tsyngansko-Zakharovsky hattında şiddetli bir çatışma yaşanmış,

⁴⁵ Musagalıyeva, agm, s. 148.

⁴⁶ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1918. Op. 1. doc. 2. 1. 1, 1 ob., 3-4, 5 ob., 6. (1).

⁴⁷ "Pis'mo Soldat i Ofitserov 100-Y Otdel'noy Strelkovoy Brigady Trudyashchimsya Kazakhstana", *Kazakhstanskaya Pravda*, 18 Fevralya 1943, s. 1.

⁴⁸ Musagalıyeva, agm, s. 149.

⁴⁹ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 242.

⁵⁰ Musagalıyeva, agm, s. 151.

⁵¹ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 280.

⁵² Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA). 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁵³ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 251.

tümen komutanı, 1897 asker ve 1860 at kaybedilmiş ancak iki düşman piyade bölüğü, 60 tank, 11 ağır topçu ve 40 araç yok edilmiştir. Tümen Mayıs 1943'e kadar Stalingrad cephesinde kahramanlık örneği göstermiştir.⁵⁴ 1941'de Kızılorda'da Güney Kazakistanlılardan ve denizci askerlerden kurulan 75. Deniz Piyade Tugayı Mayıs 1942'de 27. Muhafız Piyade Tümeni olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu tümen 65. Ordu ile Güney-Batı Cephesinde saldırı yönünde ilerleyip 220 kilometre yol kat ederek Stalingrad'da Barrikady Fabrikası bölgesinin bir kısmını kurtarmıştır.⁵⁵

Eylül sonunda 42. Muhafız Alayı'nın ele geçirdiği Volga kıyısından 300 metre içerideki muharebenin en stratejik noktalarından birinde bulunan dört katlı bina Stalingrad'ın cesur askerlerinin mücadelesine şahit olmuştur. Adını müfrezinin başındaki Teğmen Afanasev'in daha çarpışmanın başında gözlerini kaybetmesi üzerine komutayı alan Çavuş Yakob Pavlov'dan almıştır.⁵⁶ 27 Eylül 1942'den 2 Şubat 1943'e kadar Paulus'un 6. Ordusunun kale olarak işaretlediği binaya gece gündüz aralıksız saldırılar yapılmıştır. Pavlov'un evinin sayıları 24-31 arasında olduğu bilinen farklı milliyetlerden savunucuları arasında Türkistan'dan Güney Kazakistanlı tanksavar nişancı Murzaev Talibay, Naman Bölgesinden makineli tüfek nişancı Turgunov Kamolzhon da bulunmaktaydı.

Stalingrad zaferi sonrası 12 Temmuz'da Hitler'in yeni hedefi olan Kursk'ta Wehrmacht'ın II Waffen SS Panzer Kolordusu ve Kızıl Ordu'nun 5. Muhafız Tank Ordusu'nun karşı karşıya gelmesi ile tarihin en büyük tank savaşı gerçekleşmiştir. Bu muharebeye 1200'ün üzerinde tank katılmıştır. Sovyet zırhlı birlikleri yüzde 50'nin üzerinde bir zayıf vermiş ama Wehrmacht'ın panzer kolunun son büyük çabasını engellemiştir. Kursk'un güneyinde 7. Muhafız Ordusuna bağlı olan Kazak 72. ve 73. Muhafız Piyade Tümeni görev yapmıştır. Aralık 1941 ve Şubat 1942 arasında 29. Piyade Tümeni olarak Akmola'da kurulan 72. Piyade Tümeni başlangıçta 106.,128.,299. Piyade ve 77. Topçu'dan, askeri destek ve lojistik birimlerinden oluşmaktaydı.⁵⁷ 72. Muhafız Piyade Tümeni Tümgeneral A.I. Losev'in komutanlığında Nijni Olsanets'ten Nezhgol Nehri'nin ağzına kadar Severski Donets'in doğu kıyısını savunmuştur. 11 Temmuz'a kadar iki düşman piyade ve bir tank tümenine karşı savaşmış ve 7 bin civarı asker-subayı ve 46 tankı yok etmiştir. Tümenin sol kanadı tutulurken merkezinde ve sağ kanadında düşman yalnızca 5-8 kilometre ilerleyebilmiştir.⁵⁸ Bu tümen savaşın ilerleyen dönemlerinde Stalingrad Muharebesi, Voronej Cephesi ve Belgrad savaşında da yer almıştır.

1 Mart 1943'ten itibaren 73. Muhafız Tümeni olarak adlandırılan 38. Piyade Tümeni Almatı'da Aralık 1941-Şubat 1942 arasında 29.,48., 343. Piyade, 214. Topçu alaylarının bir parçası olarak kurulmuştur.⁵⁹ Tümen 6 Temmuz günü Albay S. A. Kozak komutasında savaşa katılmıştır. Belgorod bölgesinde Shebinsky yakınlarındaki 214. Muhafız Piyade Alayı'nın 3. Taburu ateş açmış ve bu çatışmanın sonunda 450 askerden yalnızca 90'ı saflarda kalmıştır, diğer askerler ölmüş ya da yaralanmıştır. Düşman yaptığı 13 saldırıda başarısız olunca geri adım atmış ve 19 tank ve binlerce piyadesini çekmiştir.⁶⁰ Bu tümenlerin yanı sıra Albay İvanov'un komutanlığında Semipalatinsk'te kurulmuş olan 8. Piyade Tümeni⁶¹ de bu savaşa iştirak etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin işgalden kurtarılması gereken diğer bir bölgesi 1941 yılından beri Alman işgali altında bulunan Smolensk idi. Dinyeper taarruzu ile eş zamanlı olarak başlatılan saldırılar sonrasında Eylül ayının sonunda bu şehir de yeniden ele geçirilmiştir. 25 Eylül 1943'te Dinyeper'i ilk geçen 73. Piyade Tümeni 209. Alayı ve 72. Muhafız Tümeni 229. Alayıdır. Bu operasyonun başarılı yürütülebilmesi için görev yapan 50'den fazla Kazakistanlı Sovyetler Birliği Kahramanı unvanına layık görülmüştür.⁶²

Kazaklar yalnızca düzenli ordu içinde değil partizan faaliyetleri içerisinde Sovyetler safında yer almışlardır. Kasım 1943'te, Lutsk, Kovel ve Sarny şehirlerinin ormanlarında, Grinko komutasındaki Chapayev'in adını taşıyan bir partizan müfrezesi faaliyet göstermiştir. Grinko'nun yardımcısı Almatı'dan özel bir görevle gelen A. Zhumagaliev'di. Bu müfreze birçok askeri operasyon gerçekleştirmiş, Lvov şehrinin kurtarılmasında yer almıştır.⁶³ Leningrad bölgesinde 220, Smolensk bölgesinde 270'in üzerinde Kazak partizan faaliyetleri içerisinde yer

⁵⁴ Almas Dzhunisbayev, Kaydar Aldazhumanov, Sabit Shildebay, agm, s. 1.

⁵⁵ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 250.

⁵⁶ Antony Beevor, *Stalingrad*, çev. Nurettin Elhuseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 209.

⁵⁷ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁵⁸ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 255.

⁵⁹ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁶⁰ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁶¹ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KP PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁶² A. Tasbulatov, K. Amanzholov, *age*, s. 118.

⁶³ Sapanov S. J, Jumabaeva K.S. "Kazakhstantsy V Tylu Vraga", *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğısındaǵı Jeniske Qasqan Ulesi*, *Khalıkaralyk Onlayn, Ğilimi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhınaǵı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, s. 53

alırken Ukrayna ve Belarus bölgelerinde en az 3 binin üzerinde katılım olmuştur. Bu partizanların en bilinenleri Galyam Omarov, Ziyamat Khusanov, Grigory Akmolinsky, Toktageldi Zhangel'din, Zhumagali Sain'dir.⁶⁴

3. Doğu Cephesi ve Türkistan Lejyonu

Doğu Cephesi'nde Kazak askerler yalnızca Sovyetler Birliği'ne hizmet etmemişlerdir. Oluşturulan Türkistan Lejyonu içerisinde Almanya safında da bulunmuşlardır. Savaşın ilk aylarında savaş şartlarına daha uygun yapıda görülen askerler, özellikle Kafkasyalı ve Türkistanlılar, bu hazırlıksız savaşın ön saflarına sürülmüştür. Askerlerin çoğu hayatını kaybederken Sovyet geri çekilmesinin başlamasıyla önemli sayıda asker de esir düşmüştür. Resmi Alman verilerine göre Doğu Cephesi'nde savaş boyunca alınan toplam 5.162.000 esirin 1.981.000'i kamplarda ölmüştür. Nakiller sırasında ölenler veya kayıp olarak kaydedilenlerle birlikte bu sayı 3 milyonun üzerine çıkmaktadır. Sağ kalan esirlerin 818 bin kadarı çeşitli lejyonlarda görev alarak cephede ya da cephe gerisinde Sovyetlere karşı savaşırken kalanlar Doğulu İşçi statüsünde çalıştırılmışlardır.⁶⁵ Esirlerin kamplara yerleştirilmesi için Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı (OKW) sorumluluğunda devir teslim merkezleri, er esir kabul kampları ve subay esir kabul kampları kurulmuştur.

McMeekin'e göre Stalin hakimiyetindeki SSCB tarihte askerlerinin esir düşmesini ölümlerle cezalandıran tek devlettir. 1941 yılında yürürlükte olan "Kızıl Ordu Piyadeleri Muharebe Hükümleri" uyarınca, esir düşen askerleri bekleyen akıbet şöyle ifade ediliyordu: "Esir düşmek vatana ihanettir. Daha alçak ve haince bir eylem daha yoktur. Haini vatanında en büyük ceza olan kurşuna dizilmek beklemektedir."⁶⁶ Vatana dönmenin imkansızlığı ve esir kamplarındaki şartların zorluğu esir Türkleri yeni bir yol ayrımına götürmüştür. 1941 Temmuz ayında kurulan harp esirleri komisyonuna katılmak üzere Alaş Orda hareketinin temsilcilerinden Mustafa Çokay aynı yılın sonbaharında çalışmalarını sürdürdüğü Paris'ten gelmiştir. Çokay ve komisyonun diğer üyeleri kampları gezerek kendi milletlerinden olan esirleri tespit edip bildirmekle görevlendirilmişlerdir. Buradaki şartların oldukça kötü olması üzerine lejyonların kurulmasını Alman makamlarına sunmayı düşünmeye başlamıştır. Ancak Çokay'ın Polonya'daki kamplardaki Türkistanlılar ile ilgilendiği esnada⁶⁷ tiffuse yakalanması ve 27 Aralık 1941'de Berlin'de ölmesi⁶⁸ üzerine bu görevi Almanya'da yaşamakta olan Özbek Türkü Veli Kayyum Han üstlenmiştir. Alman Genelkurmayı ile görüşüp 1942 yılı ocak ayında Türkistan Lejyonu'nun kurulmasını sağlamış ve Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin başına geçmiştir.

Kamplarda bulunan esirlere lejyona gönüllü olarak katılma imkânı sunulmuş ancak savaşın ilerleyen zamanlarında asker ihtiyacının artması ile zorunlu hale getirilmiştir. Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak Türkleri ve Taciklerden oluşan esirler çeşitli kamplardan Türkistan Lejyonu için toplanmıştır. Lejyon için Varşova'nın 30 km kuzeydoğusunda Legionova kasabasında bulunan kamp belirlenmiştir. Burada Sovyet ordusundan esir düşen Türk kökenli askerler toplanmıştır. Esirlere üzerinde "Tengri Biz Menen" sözü bulunan Türkistan Lejyonu'nun arması işlenen Alman üniformaları verilmiştir. Bölük ve taburlara ayrılarak 2-3 ay süren askeri eğitime tabi tutulmuş, yüksek tahsilli olanlar bu orduya komuta etmek üzere subay kursuna alınmıştır. Savaş döneminde Alman Walli 1 özel istihbarat birimine bağlı olarak özel olarak eğitilmiş bazı Türkistan Lejyonerleri Sovyetler Birliği'ni içten çökertebilmek için cephe gerisinde istihbarat faaliyetlerinde bulunacak, sabotajlar yapacak ve milliyetler arasındaki nefreti körükleyip çatışma çıkmasını sağlayacaklardı. Veli Kayyum Han kesin rakam ve isim vermemekle birlikte Türkistan'da faaliyet göstermek üzere çok sayıda grubun eğitildiğini, bu grupların daha sonra Kafkasya'dan kalkan uçaklar aracılığı ile cephe gerisine paraşüt ile indirildiğini doğrulamıştır.⁶⁹ Lejyonerlere Almanca dil kursları verilmiş, Alman kültür ve toplumunu tanımaları için geziler düzenlenmiştir. Büyük Almanya Radyosu bünyesi içerisinde, Türkistan Lejyonu için kurulan bölümde lejyon askerlerine yönelik yayın yapılmaktaydı. Açılıştaki Türkistan Marşı çalınmış, askerî, dini ve kültürel konularda sohbetler yapılmış, müzik çalınmış ve haberler verilmiştir. En büyük lejyon Türkistan Lejyonu olduğu için en uzun yayın da bu bölüm tarafından yapılmıştır.⁷⁰

1942 yılında Türkistan Lejyonu ile kurulmuş olan Millî Türkistan Birlik Komitesi (MTBK) Veli Kayyum Han önderliğinde Almanlara esir düşen Türkistanlıların ve Türkistan Lejyonu'nun sorunları ile ilgilenmiştir. 1942-1945 yılları arasında 112 binden fazla Türkistanlı Millî Komite'de çalışmıştır. Millî Komite'nin başkanı ve üyeleri Türkistanlıların birliğini korumak, millî askerlere millî tarih, Türkistan medeniyeti, örf âdetlerini öğretmek, istiklali elde etmenin yollarını göstermek, Türkistan'ın geleceği için hazırlıklar yapmak gibi görevleri yerine

⁶⁴ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 236.

⁶⁵ Ahat Andican, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 357.

⁶⁶ Sean McMeekin, *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, çev. Zeynep Demir, Kronik, İstanbul 2021, s. 331.

⁶⁷ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004 s. 591

⁶⁸ Mühlen, Çokayoğlu'nun öldürüldüğüne dair rivayetlerin ortaya atıldığını yazar. Bräutigam Çokayoğlu'nun ölümüne sebep olarak bir tren kazasını göstermektedir. Tougouchi-Caiannée ise Çokayoğlu'nun 1943'te öldüğünü beyan etmektedir. Öldürüldüğünü tezini ise Maulana İslamzade Bad Godesberg'deki İslam cemiyetine yaptığı konuşmada ileri sürmüştü. Bkz. Patrick von zur Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 92.

⁶⁹ Ahat Andican *age*, s. 398.

⁷⁰ Andican, *age*, s. 396.

getirmiştir.⁷¹ Lejyonerlerin Türkistan'ın birliğine olan inançlarını ve morallerini yüksek tutabilmek için millî temsilcilikler tarafından yayımlanan dergilere izin verilmiştir. Bu amaçla 15 Haziran 1942'de "Millî Türkistan" mecmuası yayımlanmaya başlamıştır. Bu mecmuanın başyazarı Veli Kayyum Han'dır. Dili bütün boyların anlayabilmesi için Çağatayca olarak belirlenmiştir. İki haftada bir yayımlanan bu derginin yanı sıra lejyonerler için OKW tarafından haftalık "Yeni Türkistan" ve "Millî Adabiyat" yayınlanıyordu. Millî Türkistan önceleri 15.000 basılırken savaş boyunca tirajı 80.000'e çıkmıştır. Nisan 1945'te son sayısı yayımlanmıştır.⁷²

1944 yılı sonunda 181.402 asker ve subayın yanında işçi birliklerinde yer alan 85 bine yakın kişiden oluşan lejyon mensubu cepheydi. 1944 sonunda Türkistan Lejyonu'nda 267 binden fazla Türkistanlı hizmetteydi.⁷³ 1942-1943 yıllarında Türkistanlılar Kafkasya Cephesinde, Doğu Lejyonları bünyesinde yer almıştır. Türkistan Lejyonu'nun birinci taburu 2 Mayıs 1942'de Bryansk ormanlarında Sovyet ordusuna karşı savaşa girmiştir.⁷⁴ 450. Türkistanlı Taburu: 934 Türkistanlı, 27 Alman kuvveti ile Binbaşı Mayer-Mader, Binbaşı Bergen ve Yüzbaşı Kob komutasında; 782. Türkistanlı Taburu: 900 Türkistanlı, 20 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Heise komutasında; 811. Türkistanlı Taburu: 820 Türkistanlı, 30 Alman kuvveti ile Binbaşı Kurth komutasında Astrahan istikameti Kalmuk steplerinde görev yapmıştır. 452. Türkistan Taburu: 938 Türkistanlı, 12 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Baumann komutasında; 781. Türkistan Taburu: 902 Türkistanlı, 28 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Niegsch komutasında Tuapse'de ve I/370. Türkistanlı taburu 928 Türkistanlı, 41 Alman kuvveti ile Üsteğmen Richter komutasında Nalçık ve Mozdok operasyon alanında cepheye dâhil olmuşlardır.⁷⁵ Bunun yanında 781. ve 787. Türkistan taburları 1944 yılının Mayıs-Haziran aylarında Fransa'da ve Fransa'nın kuzeyinde konuşlanmışlardır.⁷⁶ 1944 yılı sonuna kadar 65 bin Türkistanlı lejyoner savaşta hayatını kaybetmiş, 900'ü Sovyet Partizan Birliklerine kaçırmıştır.⁷⁷

24 Mart 1945'te Almanya Millî Türkistan Birlik Komitesi'ni Türkistan Millî Hükümeti, Türkistan Lejyonu'nu da Türkistan Millî Ordusu olarak resmi olarak tanımış, hükümete Almanya ve dostları ile diplomatik ilişkilerde bulunma hakkını vermiştir. Ancak savaşın ittifak devletlerinin lehine sonuçlanması Avrupa'daki Türkistanlıların kaderini değiştirmiştir. Şubat 1945'te Yalta Konferansında Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği her devletin kendi vatandaşını geri alması hususunda anlaşmıştır. Amerika, İngiltere ve Fransa ordularının bölgelerinde yer alan esir Sovyet vatandaşları ülkelerine gönderilmeye başlanmıştır. Barışçıl yollar izlenerek bir geri gönderme temenni edilmiş olsa da gönüllü olarak teslim olanlar da dâhil olmak üzere birçoğu teslim anında kurşuna dizilmişlerdir. Hayatta kalabilenler Sibiry'a da bulunan toplama kamplarına (GULAG) sürgün edilmişlerdir. Dachau civarında iade edilmiş olan 30 kadar Türkistanlı subayın, Ruslara canlı teslim edilmemek için binayla birlikte kendilerini yakmaları, İtalya cephesine kaydırılmış olan 162. Türkistan Tümeni'nin boğazlardan geçerken denize atlayarak Türkiye'ye sığınmak istemeleri ancak yakalanarak iade edilmeleri Sovyetler Birliği'ne dönmek istemeyen Türkistanlıların çaresizliklerine birer örnektir.⁷⁸ Sovyetler Birliği'ne iade edilmekten kurtulmuş olan Türkistanlıları Avrupa'da vatanlarına hasret geçecek yeni bir hayat beklemekteydi.

4. Savaş Döneminde Edinilen Tecrübelerin Kazak Tarihi'ndeki Yeri

Kazak askerler de Slav olmayan diğer halkların mensupları gibi kapsam ve faaliyetleri sınırlı olan kısa süreli acemi eğitimine tabi tutulmuşlardır. Rusçayı hiç bilmeyenler için dil eğitimi yetersizdir. 12 Nisan 1941 tarihli belgeye göre Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden askere alınan 15.427 kişi okuma-yazma ve Rus dili eğitimine tabi tutulmuş 12.233'ü kaydolmuştur.⁷⁹ Acemi eğitiminin yanında savaş esnasında hizmet içi eğitimler de yapılmıştır. Ancak bu eğitimlerin de Rus dilini iyi bilen kişilerle sınırlı olması kaçınılmaz olmuştur. Sovyet subaylarının çoğu Rus ya da Ukraynalılardan oluştuğu için orduya subay yetiştiren askeri akademilere Türkistanlıların kaydolmaları komuta kademesinde yer almaları imkânsız ya da çok zor olduğundan önemsiz görülmektedir.

1940'ların başında Türkistan halkları Stalin rejimini benimsemeye çalışırken savaşın çıkması henüz yeteri kadar oluşmamış olan Sovyet vatandaşı olma sürecini kesintiye uğratmıştır. Kazaklar ve diğer Slav olmayan topluluklara mensup askerlerin Kızıl Ordu'da etken bir role geçişi ile Birlik yönetiminin Sovyet vatandaşı yaratma ve halkların kardeşliği kavramları kapsamında dengeyi sağlayabilmek adına savaş esnasında da düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Bu dönemde anavatan savunması kavramının Türkistan halklarında yeterince karşılığının bulunmadığı da görülmektedir. 316. Piyade Tümeni askeri Baurjan Momişulı anılarında Birliğin diğer halkları ile Sovyet tarafında savaşmanın olumlu yönünü "İşte biz Kazaklar da Ruslar gibi teknik bir millet oluyoruz diye

⁷¹ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, s. 639.

⁷² Mühlen *age* s. 94

⁷³ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 190.

⁷⁴ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s. 190

⁷⁵ Halil Burak Sakal, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 372-373.

⁷⁶ Halil Burak Sakal, *age*, s. 379.

⁷⁷ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s. 190.

⁷⁸ Ahat Andican *age*, s. 416.

⁷⁹ Sosyo Politik Tarih Rus Devlet Arşivi (RGASPI) F. 17. Op. 117. doc. 259. I. 191-192.

sevinmişimdir” sözü ile vurgulamıştır.⁸⁰ Yazar Cengiz Dağcı ise Almanlara esir düşmesine hayıflanmamıştır, çünkü savaş onun savaşı değildir. Cepheye zorla sürülmüştür. Ancak anılarında bu sevincinin de uzun sürmediği belirtilmektedir.⁸¹ Bu örneklerde kendi topraklarında gerçekleşmeyen, kendi milletini tehdit etmeyen bu savaşa katılım için büyük bir direnişte bulunmasalar da neden dâhil oldukları konusunda zihinsel bir ikilem yaşadıkları görülmektedir.

Bu ikilemin 1941- 1942 yıllarında Sivastopol ve Kafkasya’da savaş alanlarına yansması ve büyük kayıplar verilmesi 1942 yılında Sovyetler Birliği yönetimini ülkedeki tüm yerel unsurların savaşa katılımı, cepheye ve cephe gerisine desteğini sağlayabilmek için politikalar üretmeye zorlamıştır. *Nakaz Naroda* adı verilen program hem Rusların hem de Slav olmayan tüm milletlerin bu amaca hizmet etmesi için destekleyici bir nitelik taşımaktaydı ancak Slav olmayan milletlere daha çok odaklanılmıştır. Askerler ve cephe gerisindeki halk arasında köprü kurmak ve savaşın haklılığını tüm birlik vatandaşlarına aşılama için ajitasyon ve propaganda faaliyetlerine başlanmıştır. Millî azınlıklara kendi dilleri ve tarihleri aracılığı ile propaganda yapılmıştır. Ordu içerisinde bir ajitator ağı oluşturulmuş ve çift dilli kişiler aracılığı ile ordu içerisinde felsefi ve pratik meseleler üzerinde durulmuştur. Görevli siyasi memurlar özel gazetelerden el ilanlarına yazılı iletişim araçların dağıtımını sağlamıştır. Türkistanlıların askerdeki yakınlıklarına mektup yazmaları istenmiş ve bu mektuplar Rusça ve yer yer yerel dillerde Pravda’da yayınlanmış böylece gazeteler aracılığı ile cephedeki askerler ve vatanları arasında bir köprü kurulmuştur. Bu mektuplarda SSC’lerin ulusal kahramanlarına atıflar yapılması sağlanmıştır.

Mektuplardan biri de Kazakistan’ın farklı şehirlerinden cepheye gitmiş olan otuz Kazak askerin imzasıyla cephe gerisindeki Kazak halkına hitaben gönderilen mektuptur.⁸² Bu mektup Kazaklar nezdinde Sovyetler Birliği’nin tamamında savaşın toplumsal yönünü yansıtmaktadır. Aldıkları mektuplarda okuduklarından, onların cephe gerisinde fabrikalarda, devlet çiftliklerinde, kolektif çiftliklerde çalışmalarından duydukları mutluluğu dile getirmişlerdir. Kazakistan’ın cepheye ve cephe gerisine (*Tıl*) sağladığı, özellikle endüstriyel yönden olan katkısında ilk sırada olmasının ve yapılan bağışların gururunu taşıdıkları belirtilmiştir. Düşmana karşı koyabilmelerinin ve ilerleyebilmelerinin cephe gerisinin kendilerine olan desteği ile olduğunu vurgulamışlardır. Bunun yanında mektupta savaşın gidişatı ile ilgili bilgiler verilmiş, Kızıl Ordu saflarında Ruslar, Ukraynalılar, Gürcüler, Özbekler, Kırgızlar ve diğer Sovyet halklarıyla beraber savaşmış olduklarını ifade etmişlerdir. Kazak halkının anavatanlarına layık, muharebelerde kendilerini gösteren evlatlar yetiştirmesinden, savaşta üstün başarı gösteren askerlerden övgüyle söz edilmiştir.

Mektupta vatanın bir anne gibi değerli olduğu, anavatan olmazsa yaşam ve mutluluk olmayacağı önemle belirtilir. Moskova Savunması’na katılmış olan General Panfilov komutasındaki 316. Tüfek Tümeni’nde anavatanları için can vermiş olan 28 kahramanın anısına layık olmaya çalışılacağına söz verilmiştir. Anavatanın bugünü ve mutlu geleceği için elleri silah tutabildiği sürece işgalcileri yok edeceklerini, anne- babalarını utandırmayacaklarını, eş ve çocuklarının geleceğini koruyacaklarını, ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını ve savaş sonrasında da savaş yaralarını birlikte iyileştireceklerini yazmışlardır. Mektubun son bölümünde Kızıl Ordu’nun 25. Yıldönümünü kutlamaya başarılı askerî eylemlerle hazırlandıklarını söylemiş ve Stalin’in 7 Kasım 1942 tarihli 345 nolu emrine atıfta bulunarak düşmana Rostov’da ve Moskova’da indirilen darbenin devam edeceği, düşmanın yeni darbelerin gücünü tanyacağı günün yakın olduğu ve Sovyetlerin zafer kazanacağı vurgusunu yapmışlardır.

“Halkların Kardeşliği” kökenlerine bakılmaksızın tüm askerleri bir arada tutan bir kavramdır. Bu birlikteliği pekiştirmek için Alman düşmanlığı ve anti-faşist unsurlar kullanılmıştır. Bu düşünceye göre Almanlar kardeşlerinin evini işgal etmişti ve kardeşinin başı dertte iken huzurlu olmak imkânsızdı. Bu fikir aynı zamanda ortak bir düşman algısı ile Türkistanlıların işgalci olarak nitelendirdikleri Ruslara karşı olan düşmanlıklarını ikincil alana taşımıştır. Birlik yönetimi marifetiyle ulusal kahramanlara yer verilmesi, bölge dillerinde yayımlar yapılması, okuma yazma oranlarının artırılması ile ideolojinin toplumun her bireyine ulaşabilmesi sağlanmıştır. Bu yönü ile kişilerin kendilerini ideoloji içerisinde konumlandırabilmesine fayda sağlamıştır.

Savaş esnasında ülkesine hizmet etmiş sivil ve askerler çeşitli madalya ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. En yüksek unvanlar Sovyetler Birliği Kahramanı ve Sosyalist Emek Kahramanı’dır. Sovyet devletine ve toplumuna kahramanca bir eylem ile hizmet etmiş olan vatandaşlara ve askerlere beş köşeli altın bir yıldız olan Sovyetler Birliği Kahramanı Madalyası verilmiştir. Birliğin tamamında savaş döneminde 11.501 kişi Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı almıştır. Cesaretleri ve kahramanlıkları nedeniyle 96.638 Kazak askerine de başarılarına göre

⁸⁰ Bek, *age*, s. 27.

⁸¹ Abdülvahap Kara, *Gamalı Haç İle Kızıl Yıldız Arasında Cengiz Dağcı*, Tedev Yayınları, İstanbul 2019, s. 27.

⁸² Zhanar Sataeva, “İstoriya Frontovogo Pis'ma”, <https://e-history.kz/ru/news/show/6842/>, Erişim tarihi: 10.06.2022.

SSCB nişan ve madalyaları verilmiştir. Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı alan 497 Kazakistanlı askerin 97'si Kazaktır. Bu payeyi alan tüm milliyetler arasında %0,89 ile 6. sırada bulunurlar.⁸³

Kazakistan'dan ilk Sovyetler Birliği Kahramanı unvanını 22 Temmuz 1941'de Pavlodarlı bir çiftçinin oğlu olan tank birlikleri tümgeneralisi Semenchenko Kuzma Aleksandrovich alırken, son alan asker 11 Aralık 1990'da Panfilov askeri Baurjan Momışulu'dur.⁸⁴ Bu unvanı alan en genç Kazak Janibek Elesov'dur. 25. Muhafız Piyade Alayı makineli tüfekçisi Elesov 23 Eylül 1943'te Dinyeper Nehri'ni ilk geçenler arasında yer almış ve köprüyü ele geçirerek düşman saldırılarının püskürtülmesinde önemli bir rol oynamıştır. 29 Eylül'de Kiev Bölgesinde Pripyat nehrini aşmış, sağ kıyıdan düşman askerinin ateşine güçlü bir şekilde karşılık vermiş ve tabur nehri kolayca geçmiştir. Bu başarısından ötürü 18 yaşında Altın Yıldız Madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁸⁵ Kazakistanlı dört pilot bu unvana iki kez layık görülmüştür ve aralarındaki tek Kazak askeri Akmola doğumlu Talgat Jakıpbekulu Bigeldinov'dur. 16 yaşında uçuş kulübüne başlayan Bigeldinov 1942 yılında Chkalovskoye Askerî Havacılık Okulu'ndan mezun olmuş ve Ocak 1943'ten itibaren Kızıl Ordu hava kuvvetlerinde savaşmıştır. Kalinin, Voronej, Bozkır, Birinci ve İkinci Ukrayna Cephelelerinde, Oder Muharebelerinde savaşmıştır. Savaş esnasında bir havacılık alayının komutanlığına terfi etmiş ve 305 sorti yapmıştır. Cesareti, ustalığı ve yeteneği ile öne çıkmıştır.⁸⁶

Savaşta üstün başarı gösteren tüm askerlere bu unvan verilmemiştir. Reichstag'a zafer bayrağı diken askerlerden biri olan Rahimcan Koşkarbayev "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görülmemeyen Kazaklardanır. 30 Nisan 1945, saat 14:25'te bir çatışma sırasında zafer bayrağını Reichstag üzerinde G. Bulatov ile birlikte dalgalandırmıştır. Çatışma tam 7 saat sürmesine karşın Koşkarbayev ve Bulatov yalnızca 360 metre yürüyebilmiştir. Çatışma sona erdikten sonra, 2 Mayıs 1945'te, M. Kantaria ve M. Yegorov bayrağı bina üzerine dikerken kameraya poz vermişlerdir. K. İsmailov, A. Gorichev ve L. Kovalyov savaştan sonra, 2 Mayıs 1945'te, fotoğrafçı Y.E. Khaldei için bayrağı kaldırdılar. 30 Nisan 1945'te Reichstag üzerinde 40'tan fazla bayrak yükselmekteydi. Rahimcan Koşkarbayev, ölümünden sonra, 7 Mayıs 1999'da Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ilgili kararına istinaden en yüksek askerî onur olan Halk Kahramanı unvanı ile ödüllendirilmiştir.

Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı verilen ilk Kazak kadını olan Manşuk Mametova Kazak askerî tarihinin önemli bir figürüdür. Ekim 1943'te Nevel'in düşmandan kurtarılması için Nazi kuvvetleri şiddetle direnmiş ve Kızıl Ordu'nun ilerlemesini engellemek için karşı saldırılar yapmıştır ancak Sovyet keskin nişancılarının başarılı bir şekilde konumlandırılması düşman saldırılarını engellemiştir. Muhafız Kıdemli Çavuş Mametova bu çarpışmada 70 düşman askerini öldürmüştür, kendisi de şarapnel ile ciddi bir yara almasına rağmen hayatının son anlarına kadar ateş etmeye devam etmiştir.⁸⁷ Ölümünden sonra cesaretinin gelecek nesillere anlatılması adına hakkında kitaplar yazılmış, sanat eserleri hazırlanmıştır. Sözleri P. Lukin, bestesi G. Graikiya tarafından yazılan "Manşuk Mametova Turalı Jır" 1951 yılında yayınlanmıştır.⁸⁸ 1969 yılında Kazfilm stüdyolarında Andrey Konchalovski'nin yazdığı Mazhit Begalin'in yönettiği "Manşuk Hakkında Şarkı" çekilmiştir. 1970 yılında gösterilen uzun metrajlı filmde Mametova'nın savaştaki bir günü anlatılmıştır. Savaştan önce yaşadığı Oral şehrindeki evi 1982 yılında müze olarak açılmıştır. Bugün hala hizmet vermekte olan müzede Manşuk'un annesi tarafından bağışlanan günlükleri, mektupları ve kitaplarının yanı sıra miğferi gibi eşyaları da bulunmaktadır. 2016 yılında Nevel'de yapılan kazılar esnasında bulunan Manşuk'un makineli tüfeğinin namlusu ve Maxim kılıfı da müzede sergilenmektedir.⁸⁹ Mametova'nın adı Oral şehrinde adının verildiği caddede, Nevel, Almatı ve Astana bulunan anıtları ile yaşatılmaktadır.

Kazak keskin nişancı Aliya Moldagulova Kazak tarihine adını yazdıran kahramanlardanır. Yaklaşık seksen düşman asker ve subayını yok eden Moldagulova bilhassa Leningrad-Novgorod operasyonunda öne çıkmıştır. 14 Ocak 1944'te düşmanla göğüs göğse bir çarpışma gerçekleşti ve Moldagulova sekiz Nazi askerini öldürdü. Kendisine yaklaşarak ateş eden bir Alman subayının silahıyla ciddi bir yara aldı ancak tüfeğini kaldırarak mücadele etmeyi sürdürdü. Subayın ölmesinin ardından kendisi de kahramanca öldü.⁹⁰ Gösterdiği üstün başarı ve cesaretle ötürü 4 Haziran 1944 tarihinde ölümünden sonra Sovyetler Birliği Kahramanı olarak ilan edilmiştir.

Savaştan dönmeyen ve kendisinden haber alınamayan askerlerin akıbeti hakkında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra arşivlere erişimin kolaylaşması ile yeni bilgiler edinilmiştir. Yeni kurulan cumhuriyetlerin

⁸³ A. T. Abdulina, "Kazakhi V Natsional'nom Sostave Geroyev Sovetskogo Soyuza", *Velikaya Otechestvennaya Voyna V İstoricheskoy Pamyati Naroda: İzucheniye, İnterpretatsiya, Uroki Proshlogo, (Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii S Mezhdunarodnym Uchastiyem)*, Novosibirsk 2020, s. 355.

⁸⁴ Kazybek Beisebaev, *age*, s. 89.

⁸⁵ Igor Serdyukov, "Yeleusov Zhanibek Akatovich", https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=19692, Erişim tarihi: 05.11.2022.

⁸⁶ Komissiya Pisateley Portala İstorii Kazakhstana, "Begeldinov Talgat Yakubekovich", <https://e-history.kz/en/prominent-figures/show/12772/>, Erişim tarihi: 05.11.2022.

⁸⁷ Olga Checetkina, *Batır Manshuk*, Molodaya Gvardina, Moskva 1945, s. 20.

⁸⁸ "Manshuk Mametova Turalı Jır", *Stalin Joli*, Şubat 1951, s. 29.

⁸⁹ The Library of the First President of the Republic of Kazakhstan News, "Mángılık El Alyptary. Manshuk Mametova", 8th May 2020, <https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/mangilik-el-alyptary-manshuk-mametova>, Erişim tarihi: 16.09.2022.

⁹⁰ *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskogo Soyuza (1941-1945): Dok. i Materialov*, Tom 2, *age*, s. 349.

DOĞU CEPHESİ'NDE KAZAK ASKERLER

çoğunda olduğu gibi Kazakistan Cumhuriyeti'nde de savaşa giden kişiler hakkında önemli çalışmalar yapılmış ve eserler verilmiştir. Bu eserlerden en bilineni savaşın sona ermesinin 50. yılına ithafen 1995 yılında yayımlanmış olan *Bozdaklar* adlı eserdir. Kazakistan Cumhuriyeti arşivlerine göre hazırlanmış bu eser savaşa Kazak SSC'den katılan ve hayatını kaybetmiş askerlerin bilgilerini içermektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından hazırlanan eserin sunduğu verilerin yetersiz bulunması şaşırtıcı değildir.

Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı'nın daha fazla arşiv belgesini kullanıcılara sunması ile kayıp askerlerin yakınlarının ve araştırmacıların genel ağ bağlantıları yoluyla bilgilere erişimi kolaylaşmıştır. Yerel tarih araştırmacılarının arşiv kaynaklarını değerlendirmesi ve savaşa katılmış askerlerin ailelerinin aile arşivlerinden yaptıkları katkılar ile birçok yeni hafıza kitabı hazırlanmıştır. Diplomat Kazbek Beisebayev savaş gazisi olan babasının anılarından aldığı feyz ile tüm dünyada yaygın olarak kullanılan bir sosyal medya sitesi üzerinden iki yıl boyunca savaşa katılan askerlere ait binlerce isimli fotoğraf toplamış ve kullanıcılar ile paylaşmıştır. Bu bilgi ve belgelerin bir araya getirilmesi ile *Er Esimi-Eli Esinde. Mı Pomnim, Mı Gordimsya* adlı hatıra kitabı hazırlanmıştır. Zaferin 70. yılında, bağışçılardan toplanan fon ile yayımlanan kitap üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde pek çoğu hakkında az bilgi bulunan savaş kahramanları onların çocuk, torun ve aile bireyleri tarafından anlatılmış ve tarihe bıraktıkları iz onurlandırılmıştır. İkinci bölümde tanınan savaş kahramanlarının hayatları anlatılırken son bölümde ise fotoğraflar yer almıştır.

SONUÇ

Savaş öncesi dönemde güvenilir olarak tanımlanan Türk kökenli askerlerin zorunlu olarak yurtlarından uzak memleketlerde cepheye gönderilmesi emek sömürüsü olarak yorumlanabilirken, bu deneyimin bağımsızlık dönemindeki yeni devlet yapılanmasına olan katkısı görmezden gelinmemelidir. Kendi topraklarında gerçekleşmeyen, kendi milletini tehdit etmeyen bu savaşta Sovyet askerlerinin ana motivasyon kaynağının baskı, korku, ideoloji ve vatanseverlik olduğu düşünülmesine rağmen⁹¹ birçok Kafkasyalı ve Türk-Tatar Kızıl Ordu'da yüksek rütbelere ulaşmıştır, bazıları SSCB sınırları haricinde de meşhur olmuştur.⁹² Savaştan dönen Kazak askerlerden bir kısmı askerlik mesleğine devam ederek bir kısmı da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Partisi'nde üst düzey görevlerde bulunarak Sovyetler Birliği'ne hizmet etmeye devam etmiştir. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bu asker ve yöneticilerin deneyimlerinden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde II. Dünya Savaşı'nda Kazakistan ve Kazaklar ile ilgili yapılan çalışmalar Sovyet vatandaşı oluşturma süreci ile uyumlu olarak yürütülmüştür. Soğuk Savaş yıllarında bu politika sürdürülmüş, ideolojiye zarar vermesi muhtemel unsurlara izin verilmemiştir. Glasnost ve Perestroyka dönemlerine kadar savaşın olumlu ve Sovyet zaferine hizmet eden taraflarına odaklanılmıştır. Birliğin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığının ardından savaş döneminde kahramanlık göstermiş ancak Sovyet yönetimince Sovyetler Birliği Kahramanlığı verilmemiş kişiler 21 Aralık 1993 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ile farklı zamanlarda en yüksek unvan olan Halk Kahramanı olarak ödüllendirilmiş, anılarının yaşatılması için adları çeşitli yerlere verilmiş ve anıtlar yapılmıştır. Ortak dil, kültür ve tarih bilinci oluşturulması için çalışmalar hız kazanmış, Sovyetler Birliği döneminde yaşanan olayların yazımına önem verilmiştir. Hatıratlar ve röportajlar yeniden basılmış, sözlü kültür eserleri yazıya geçirilerek Kazak Tarihi'ne kazandırılmış, çeşitli dillere çevirmeye başlanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivleri tarafından İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen Kazakların isim, soy isim, doğum yeri, doğum tarihi, baba adı, meslek, rütbe, askerî birim ve esir tutulduğu kamp adı gibi ölçütler ile aranabildiği bir internet portalı hazırlanmıştır. Bu portal Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki bölgesel arşivlerin yanı sıra Almanya, Rusya Federasyonu, Fransa ve Polonya arşivlerinden ve kütüphanelerdeki fotoğraf ve belgelerden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Savaş bağımsız Kazakistan'ın ulus kimliğinin oluşmasında mihenk taşı niteliği taşımaktadır. Sovyet döneminin etkileri bağımsızlığın ilk on yılında etkisini sürdürmüş olsa da günümüzde etkisi daha az görülmektedir. 2004 yılında ülkedeki anıtlar kültürel miras çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Başlatılan kapsamlı çalışmanın ardından arşivler 2013 yılında açılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 2018 yılında başlattığı "Manevi Diriliş" programı ile Kazak tarihi, kültür ve medeniyetine özel önem verilmesini istemiştir. Program kapsamında Kazak tarihinin önemli olay ve kişileri hakkında çalışmalar hızlandırılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin savaşı kazandığı gün olan 9 Mayıs bağımsızlığın ilk yıllarında Zafer Bayramı olarak kutlanmış ve askerî geçit töreni düzenlenmiştir. Savaşın ön saflarında yer alarak Moskova ve Leningrad'ı savunan, Belarus, Ukrayna, Baltık Devletleri ve Moldova'nın işgalden kurtarılmasında rol oynayan ve Berlin'in işgaline katılan Kazakistanlılar ve savaşta cesaret ve kahramanlık gösterip madalya ile ödüllendirilen askerler uluslararası konferans ve sergiler düzenlenerek, kahraman asker anıtlarına çelenk bırakılarak anılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının 30. yılında ülkede bu bayramın ulusal niteliği tartışılmış, askerî geçit törenlerinin yerine tüm ülkede düzenlenecek anma etkinlikleri yapılması kararlaştırılmıştır. Bu değişiklik Kazakların millî

⁹¹ Robert Dale, "For What and For Whom Were We Fighting?" Red Army Soldiers, Combat Motivation and Survival Strategies on the Eastern Front in the Second World War", *A World at War 1911-1949*, Brill, Leiden 2019, s. 158.

⁹² Mühlen, *age*, s. 239.

kimliklerinin Sovyetler Birliği tarih mitinden uzaklaştırılıp Kazak tarihi ve kültürü odağında şekillendirilerek bağımsızlığın temel unsurlarına uygun olması için atılan bir adım olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

KR PA (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi) 708 K. 6/2 T. 188 Ic. 41-42 b.

RGASPI (Sosyo Politik Tarih Rus Devlet Arşivi), F. 17. Op. 117. doc. 259. 1. 191-192.

TsAMO (Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi), F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

TsAMO (Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi), F. 1918. Op. 1. doc. 2. 1. 1, 1 Ob., 3-4, 5 Ob., 6.

18 Şubat 1943 Tarihli Kazakistan Pravda Gazetesi

2. Kitaplar

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

ALEXIEV, Alexander, WIMBUSH, S. Enders, *The Ethnic Factor in The Soviet Armed Forces Historical Experience, Current Practices And Implications For The Future- An Executive Summary*, Rand Corporations, Santa Monica 1983.

BEEVOR, Antony, *Stalingrad*, çev. Nurettin Elhuseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

BEK, Alexandr A., *Moskova Önlerinde Volokolamsk Şosesi*, çev. Naime Yılmaer, Yordam Edebiyat, İstanbul 2018.

BELAN, P. S., BALAKAYEV, T.B., *Istoricheskiy Opyt Zashchity Otechestva. Voyennaya İstoriya Kazakhstana: Uchebnoye Posobiye*, Borkı, Almatı 1999.

BEYSEBAEV, Kazbek, *Er Esimi – El Esinde. Mı Pomnim, Mı Gordimsya*, TOO Qaynar Baspası, Almaty 2015.

CARMACK, Roberto Jose, *“A Fortress of The Soviet Home Front” Mobilization and Ethnicity in Kazakhstan During World War II*, University of Wisconsin-Madison Doctoral Dissertation, Wisconsin 2015.

CHECETKİNA, Olga, Batır Manshuk, Molodaya Gvardina, Moskva 1945.

CURRAN, S. L. Curran, PONOMAREFF, D., *Managing The Ethnic Factor in The Russian And Soviet Armed Force, An Historical Overview*, Rand Corporation Reports, California 1982.

HAN, Hüseyin İkrâm, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Anıları*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999.

HART, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

HAYİT, Baymirza, *Millî Türkistan Hürriyet Davası “Millî Türkistan” Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

HAYİT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

HIRSCH, Francine, *Ulusların İmparatorluğu Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, Çev. Aybars Arda Kılıçer, Selenge, İstanbul 2022.

KARA, Abdulvahap, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Cengiz Dağcı*, Tedev Yayınları, İstanbul 2019.

KURMANGALİYEVA ERCİLASON, Güljanat, *Sovyet Devrindeki Kazakistan'da Tarih Yazıcılığı: Mitler ve Gerçekler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018.

MCMEEKİN, Sean, *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, Çev. Zeynep Demir, Kronik, İstanbul 2021.

MÜHLEN, Patrick von zur, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

SAKAL, Halil Burak, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

STALİN, J.V., *Marksizm ve Dil*, Çev. S. Nuhoglu, Kor Kitap, İstanbul 2017.

TASBULATOV, A., AMANZHOLOV, K., *Voyennaya İstoriya Kazakhstana Ocherki*, Rauan, Almaty 1998.
Velikaya Otechestvennaya Voyna. Yubileynyy Statisticheskyy Sbornik, Rosstat, Moskva 2020.

Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuz (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 1, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967.

Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuz (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 2, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967.

3. Makaleler

ABDULİNA, AT., “Kazakhi V Natsional'nom Sostave Geroyev Sovetskogo Soyuz”, *Velikaya Otechestvennaya Voyna V İstoricheskoy Pamyati Naroda: İzucheniye, İnterpretatsiya, Uroki Proshlogo*, (Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii S Mezhdunarodnym Uchastiyem), Novosibirsk 2020, ss. 352-359.

BEZUGOLNY, Alexey Yu, “The Ethnic Aspect in Red Army Recruitment During The Great Patriotic War: A Historical And Statistical Review.” *RUDN Journal Of Russian History* 19, No. 2, May 2020, ss. 298-319.

DALE, Robert, “For What and For Whom Were We Fighting?” Red Army Soldiers, Combat Motivation and Survival Strategies on the Eastern Front in the Second World War”, *A World at War 1911-1949*, Brill, Leiden 2019, ss. 133-158.

DEVLET, Nâdir, “Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü”, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III. Cilt, 22-26 Eylül 1986, Ankara, ss. 811-830.

DZHUNİSBAYEV, Almas, ALDAZHUMANOV, Kaydar, SHİLDEBAY, Sabit, “Kavaleriyskiye Soyedineniya Kazakhstana V Gody Voyny (1941-45): Po Materialam 81-Y, 96-Y I 105-Y Kavaleriyskikh Diviziy”, *Scientific E-Journal «Edu.E-History.Kz»*, № 4 (24), 2020.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabeti Dönemi)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54,2, 2014, ss. 1-18.

KINACI, Cemile, “Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, ss. 1304-1319.

Manshuk Mametova Turalı Jır, *Stalin Joli*, Şubat 1951.

MUSAGALİYEVA, Araylım, “II. Dünya Savaşı'nda Kazaklar ve Kazakistan”, çev. Abdrasul İsakov, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, TDBB Yayınları, İstanbul 2016, ss. 139-161.

SAPANOV S. J, JUMABAEVA K.S. “Kazakhstanstsy v Tylu Vraga”, *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğısındağı Jeniske Qasqan Ulesi*”, *Khalykaralyk Onlayn, Ğilmi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhinağı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, ss. 50-53.

TOLEGENOV D., DZUMAGALİYEVA K.B., “Uchastie Zhenshin Snayperov V Velikoi Otechestvennoy Voyn 1941-1945 Godov.”, *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğısındağı Jeniske Qasqan Ulesi*”, *Khalykaralyk Onlayn, Ğilmi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhinağı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, ss. 54-58.

4. İnternet Kaynakları

<https://e-history.kz/en/prominent-figures/show/12772/>, Erişim tarihi: 05.11.2022.

<https://e-history.kz/ru/news/show/6842/>, Erişim tarihi: 10.06.2022.

<https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/mngilik-el-alyptary-malik-gabdullin>, Erişim tarihi: 22.06.2022.

<https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/mangilik-el-alyptary-manshuk-mametova>, Erişim tarihi: 16.09.2022.

https://warheroes.ru/hero/hero.asp?hero_id=19692, Erişim tarihi: 05.11.2022.

<https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

http://militera.lib.ru/science/voroshilov_ke/05.html, Erişim tarihi: 7.12.2019.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

DOĞU CEPHESİ'NDE KAZAK ASKERLER